

Obscurum per obscurius

Mračno mračnim

(Načelo srednjeveških alkimistov)

MITJA VELIKONJA

I.

Magistralna pot v magično polje je magični potencial, ideja moči, mana (tehnoško rečeno - mehanična sila), ki je temelj tega prastarega verovanja. Gre za čisto dejavnost, ki se lahko po mili volji materializira in lokalizira. Je apriorni, predempirični, inherentni srž magije, ki jamči njeno enkratnost glede na vse bližnje ali daljnje socialno-psihološke fenomene. Mana motivira kolektivno verovanje s pojasnjevanjem vseh dogodkov v zvezi z magijo, njenimi žarčenji, legitimira moč izvajalca obredja, ustvarjalnost besed ter transferskih lastnosti in razlaga prisotnost duhov. To nevarno, obenem pa močno silo, numinozni potencial, se skuša s pomočjo njegovih simbolov v obredu uporabiti oz. manipulirati.

Zakaj pa se človek v stiski zateče prav v okrilje teh obskurnih in marginalnih dejavnosti, čeprav ima na voljo kopico podobnih, v iste učinke usmerjenih institucij (religijo, tehniko, zdravstvo)? Odgovor tiči prav v odnosu med njimi. V magiji se človek zlije z močjo prek odrekanja normalnega bivanja, izstopi iz vsakdanjega, urejenega - v numinozno, nevarno okolje. Običajno šibkost žrtvuje izjemnosti vsemoči in od nje pričakuje posebne koristi. Znanost je preveč razvidna, "objektivna", podvržena le človeški kontroli. Religija sicer prav tako zajema uporabo nadčloveške moči, spreminja pa jo v poroka vsakdanjega človekovega bivanja. Molitev ne more prebiti meja tega sveta; to uspeva le konkretni, magični aktivnosti, ki ima precizen namen in cilj. To moč se pridobi s poznavanjem skrivnosti nastanka stvari. Cilj tovrstnih ritualov je torej, podobno ko pri poljedeljskih kultih, ukiniti čas, priti na začetek in podoživeti "prazdrav" trenutek. Mit o nastanku bolezni je pomanjšan kozmogonijski mit, obred ozdravljenja pa bolnika pripelje po zdravi poti nazaj. Z drugimi besedami - magični rituali vsebujejo zgodovino nevšečnosti ali uroka in evocirajo obenem mitski trenutek, ko je neka višja sila ukrotila to nadlogo. Credo v prvobitno popolnost je nasploh zelo običajen obrambni mehanizem človeka ali družbe, ko zaideta s "prave" poti. Iz odtujene banalnosti se je treba vrniti v mit, iz zunanjega sveta v notranji. Psihoterapija uporablja isto metodo, abreakcijo, za vračanje bolezenskega stanja čim dlje na začetek. S tem se ozavestijo nezavedni konflikti in odpori, kar pa je že velik korak naprej v njegovi razrešitvi. Vrač in

psihoanalitik sta oba tista, "ki vesta", bolnik pa, sicer v magiji pasivno, v terapiji pa aktivno, sodeluje. "Šamanistični kompleks"¹ obsega tri vidike: verovanje vrača v delotvornost njegovih tehnik; verovanje bolnika ali žrtve, na katera vpliva; in merodajno kolektivno mnenje.

V primitivnih družbah z nizkim koeficientom varnosti je dejavnost simpatičnega živčnega sistema še posebej intenzivna, saj pomaga vedno novim prilagoditvam individuma. Če ta aktivnost zaradi šoka, strahu ali uroka popusti, začne organizem pešati, človek postane brezvoljen in lahko tudi umre. Intimni pol magičnega interveniranja je psihosomatska terapija, ki pa izkorišča skupinskega (= konsenz o njeni učinkovitosti). Levi-Strauss to povzame v trditvi, da se vrač ne postane z ozdravljanjem svojih bolnikov, ampak jih ozdravlja zato, ker je postal vrač².

II.

Področje magije pa je, poleg nekaterih prav tako indikativnih (npr. mitologije in religije), v glavnem ohranilo svoj nezavedni metanastavek. Kljub svoji odrinjenosti nam kot simptom odpira okno v strukturo širše skupnosti. Čeprav tradicionalni okviri stalno zarisujejo meje magičnih postopkov, zaradi česar so nemalokrat monotoni, prisilno arhaični, razvlečeni, se za njimi skriva razvit in naprožen psihološki aparat. Človek skuša z onipotentno močjo izraženega učinkovati na sile prav v tistih aspektih, ki sicer presegajo njegovo vsakdanjo zmožnost. Klasično psihoanalitično formulirano, narcizem (še) nadomešča realnost. M. Klein stori v tem pogledu korak naprej in razvije pojem depresivnega položaja, v katerem sta združena preganjanje s strani slabega Objekta in z njim povezani obrambni mehanizmi ter prikovanost na ljubljene (dobre) Objekte. Oba pola sta ponotranjena že od prvih otrokovih stikov z zunanostjo, z dojko oz. materjo (kot prvima interioriziranimi Objekti). Napetosti tega protislovnega, a za nadaljnjo človekovo usodo konstitutivnega položaja se blažijo z mogočnimi, celo nasilnimi fantazijami, ki obvladujejo ogrožajoče zle Objekte. Drugače povedano, velik strah in negotovost povzročata primerno veliko pretiravanje, idealizacijo ali inferiorizacijo. Hipomanična hotenja preglasijo nasprotno vzgibe in krepijo Jaz, razrešijo depresivni položaj in pripomorejo k splošnemu procesu integracije - (pri magiji) tako posameznika, kot skupnosti. Kleinova ugotavlja, da se narcizem (in avtoerotizem) pojavlja istočasno z odnosom do Objekta in ne prej, kot zatrjuje Freud. Stik z Zunanjim pomeni že od vsega začetka medsebojno vtikanost introjeciranja in projeciranja, zato je vsak impulz realnosti prepleten s človeškimi fantazijami, vsaka fantazija pa vsebuje elemente resnične izkušnje.

Družba mora na ta ali oni način poskrbeti, da se nezavedni kompleksi lahko eksternalizirajo, izpraznijo. Ujetost v dane zgodovinsko-ekološke ograde se da preseči s specifičnimi strategijami. Cazenuevejeva shema³ je za to lep primer - zunanjo realnost je mogoče "neboleče" socializirati z religijo, magična tehnika apriornega induciranja pa je poskus njene pragmatičnejše ukrotitve. Katatonična, po drugi strani pa halucinirajoča vsemoč besed je v življenju preprostih kultur skoraj univerzalno razširjena. Abstrahiranje

¹ C. Levi-Strauss (1989), str. 177.

² Isti, str. 178.

³ Nakazana je že v prvem, podrobneje pa je obdelana v naslednjih treh delih njegove knjige (1986).

fizičnih pogojev se pridruži simboličnim manipulacijam zdaj idej, označevalca, zdaj vnanjih objektov, označenca. Psihotično subsumiranje stvarnosti in nevrotična naslonitev na njen izbrani izsek tvorita fantazijski svet, "rezervat, izvzet iz zahtev življenjske nujnosti"⁴, temelječ na (ne)posrednosti nezavednega. Sintaksa magičnega postopka je torej način (ra)združevanja obojestranskih, intimnih človeških in etabliranih zunanjih elementov. Kultura vedno znova aktualizira svoje razmerje do nezavednih inputov, konkretni primeri iz komparativne antropologije pa zanikajo naivni evolucionistični linearizem. Človekova skrita hotenja imajo namreč univerzalen izvor in vedno težijo k zadovoljitvi; razlikuje se le Objekt, kamor so fiksirana, in taktike, variante, dejanske uresničitve. *Differentia specifica* posamezne skupine je torej Objekt, ne pa mnogoterost libidnih usmeritev.

III.

Staroslovanska in slovenska magična praksa sta bili navezani na širši verovanjski kompleks, na mitologijo in religijo. K personificiranim ali abstraktnim božanstvom so se naši predniki približevali z molitvijo, prošnjo, ali pa z učinkovitejšo metodo, z žrtvovanjem. Ritualne dobrine so metali v ogenj, jih puščali v gozdovih, zaorali v ledino, jih vzdali v temelj bodoče stavbe ... Pri tem so se držali točno določenih obrednih načel, navadno *similia similibus evocantur* (podobno izzove podobno) - prehrabena žrtev naj bi prinesla še več hrane, zaklana žival pomnožitev črede, ubiti deček srečo in blagostanje v pleme. Slovansko etnografsko univerzalijo predstavlja rdeče obarvano jajce, obenem simbol življenja in plodnosti ter povezanosti s predniki. Združuje preporod in razcvet, je kal prihodnosti, nanj odtisnjeni vegetativni in solarni znaki pa simbolizirajo spoj zemeljskega in nebeškega.

Vsa prehodna obdobja so skrivala čudodelno moč, če jo je človek le znal izkoristiti. V Beli krajini npr. se je za koledovanje, popevanje k božiču ohranil izraz čaranje. Praznoverje naših dedov je le odsev nekdanjih trdnejših prepričanj o magičnosti narave. Studenci, slama, veter ali ogenj so imeli ob posebnih terminih skrivnostno moč, dostopno le izbranim. Po drugi strani pa je krščanstvo edina religija, ki v svojem okrilju ni trpela magije, preganjala je taka verovanja in njihove konspiratorske nosilce⁵. Ta poseben družbeni sloj so povsem iztrebili in magični običaji so se ohranili le v "amaterskem" izročilu preprostih ljudi. Vrača so zamenjali posvečeni duhovniki, ki pa so od prvih nehote podedovali strahospoštoven občutek pri vernikih. Med Slovenci je bil namreč še do nedavnega razširjen strah⁶, da imajo tajno moč: lahko uročijo, naredijo točo, če pa se jim kdo zameri, ga med mašo začarajo, da izgubi srečo ...

V prehodnih obdobjih in s kvazi-obrednimi opravili se je svet povrnil k svojemu izvoru, z njim so se običajni čas, prostor in navade povsem ukinile. V močnem, predvsem sredozimnem terminu (pa tudi ob začetku pomladi, manj pa ob poletnem solsticiju) je bilo marsikaj mogoče: studenčnica je postala zdravilna, slama je imela moč rodovitnosti, z vlivanjem voska ali svinca v vodo se je dalo vedeževati prihodnost. Delili

⁴ S. Freud (1987), str. 394.

⁵ M. Mauss (1982), str. 172, sicer omenja s tem v zvezi le katolištvo. Izključnost religije na področju nadnaravnega (ne)predvidljivosti pa velja tudi za ostale krščanske Cerkve.

⁶ Boris V. (1923).

so si kruh poprtnik, v katerega so vmesili čarodejske praprotno trose (v Prekmurju pravijo tej rastlini Perunov cvet!), ki so domače branili pred zlemi duhovi in zagotavljali srečo, zdravje, plodnost in dobro rast. Neporočenim dekletom se je na gladini vode prikazala podoba bodočega moža, da pa bi se napoved izpolnila, so vanjo vrgle z rožmarinom okrašeno jabolko ali novčič, rekoč: 'Ljuba voda! Jaz ti darujem od dna do dna, sem za moža že dosti godna!' ...

Verovanje v zdravilnost in regenerativno moč drevja, vegetacije je gotovo predkrščansko. Že stari Slovani so v določenih obdobjih pokopavali svoje mrtve v izdolbena drevesna debla. Navada se je ohranila do nedavnega v omejenem prostoru v centralni Bosni⁷. V naših krajih so bolnika vlekli skozi razklano drevo (redkeje votlo skalo) in če se je zaraslo, je ozdravel⁸. Skozi robidov okvir se lahko človek izmuzne sovražnikom, demonom, žal-ženam ali vodnim možem. Podobnemu fenomenu pravijo v Srbiji "volovska bogomolja". Preprosto razlago, da gre za transplantacijo bolezni na sosednji predmet, dodatno osvetli še subtilnejša. Gre za simbolično ponovno rojstvo, ki za sabo pušča vse tegobe prejšnjega bivanja, za popolnost začetka. Nekaj podobnega je bil prihod rimskih legij skozi Porta Triumphalis, ki so jih očistila bojevnikiških grehov. Drevo je nasploh primeren objekt za tako metamorfozo, saj je bilo simbol življenja, pa tudi prebivališče mrtvih. Udarci strele vanj (Prekmurci so temu rekli "Perun je udaril!") so, kot mnoga druga preprosta agrarna ljudstva, interpretirali kot božjo poroko neba z zemljo, kot alegorijo oplojujočega in ekstatičnega koitusa, ki ruši red in privede do prerojevanja. Odtod čaščenje zaznamovanih, votlih, starih, posebno oblikovanih debel. Magičnost drevesa kot posledica njegovega posredniškega položaja je materializacija ustvarjalnih kozmičnih izbruhov, ki se stikajo z in stekajo v zemljo.

Naši predniki so bili prepričani, da je otrok do krsta v nevarnosti pred zlemi duhovi, uroki in čarovnicami, posebej so ga varovali na križpotjih, bivališčih ogrožajočih sil. Najboljša obramba pred njimi je bila rdeča barva na otrokovem oblačilu, pod blazino podloženo železo ali vrisani čudežni pentagram. Vodo, v kateri so novorojenca okopali, so prilili rožam ali drevesu, da bi otrok lepše rasel. Navdušenje nad lepoto ali dobroto so hitro korigirali s prošnjo "Bog varuj!", ki je izjemno takoj spravila v varno okolje normalnosti. Posebej zanimiva je bila poljedelska magija, katere obredje je bilo sestavni del pustnih sprevodov in rajanj ob prehodnih obdobjih. Tako so nastali pregovori, kot npr. "Če hočeš, da se neprijatelju sadno drevje posuši, ga zalij z juho, v kateri se je kuhalo pustno meso!"⁹. Uroka se znebiš tako¹⁰, da v čašo vode vržeš 3 žareče oglje, stopiš k vratom, spiješ požirek vode, za hrbet vržeš 3 ogeljčke, enako trikrat preliješ vodo - in izganjanje je uspelo ...

IV.

Magični postopki so se najdlje ohranili v obliki zagovorov zoper različne nevšečnosti, predvsem zdravstvene in vremenske. Razumljivo, saj sta prav to tisti

⁷ J. Mal (1943).

⁸ M. Matičetov (1955).

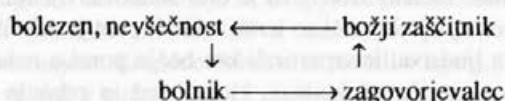
⁹ F. Kotnik (1937).

¹⁰ Boris V. (1923).

¹¹ Isti.

področji, kjer je človek najbolj nemočen in prisiljen zapustiti različne posvetne tehnike in običajnost. Danes dostopni zagovori so sicer blede slika nekdanjega urejenega obredja, pa še kristjanizirani so povrh - toda vseeno se da v njih zaslutiti osnovno strukturo, verbalno in neverbalno komponento ter božje "pomočnike". V grobem se delijo na dve skupini - na enočlenske, ki vsebujejo le vražni izrek sili, ki jo hoče zagovorjevalec premagati, in na dvočlenske, ki imajo dodano še analogijo, legendo ali priliko o podobnem dogodku. Eksorcizem zaokroži še simbolično dejanje, dramatična akcija, s katero se (materializirani) zli duh dokončno izžene. I. Grafenauer je v vpletenosti biblijskih in drugih svetih oseb, pogosto le hipostaz prejšnjih poganskih zaščitnikov, opazil prehod od avtohtonih k najstarejšim krščanskim zagovorom. Pa tudi v ljudskem pesništvu ne manjka dokazov vsemočih sugestibilnih priprošenj. V pesmi Mrtvec pride po ljubico kliče dekle nazaj svojega mrtvega zaročenca le s silo besede (... "Al živ si, Anzelj, al mrtev, po pušeljce vendar boš prišel!" ...). In zares se pojavi¹² ...

Notranja zgradba zagovorov je precej uniformna: bolnik (ali kako drugače prizadeti človek) se zateče v skrivnostne in skrbno varovane zagovorjevalčeve besedne ali mimične obrazce in tako izprosi(ta) blagodejno intervencijo nebeških varuhov.

Strukturno se problem zastavi v vertikali.

bolezen, nevšečnost : bolnik = božji zaščitnik : zagovorjevalec

Transcendentalni svet se dotakne vsakdanjosti in skali tolmun družbenega ravnotežja. Zato je treba prek usposobljenega posrednika čimprej na pomoč poklicati Olimp.

Reši pa se horizontalno.

zagovorjevalec : bolnik = božji zaščitnik : bolezen, nevšečnost

Ob sferi znotraj sebe nevtralizirata odstopajoči skrajnosti in prekineta medsebojno navpično vez. Položaj je znova uravnotežen.

Svet torej lahko obstaja le, če je na primerni distanci do izjemnega. Medsebojna prežemanja, ki se odvijajo na marginal(izira)nih področjih, so in morajo ostati le trenutna stvar, redek dogodek. Le tako se ohrani njihova izredna numinozna vloga in moč. S svojo občasnostjo oz. ne-prezenco pa še kako determinirajo vsakdanjo rutino. Spomnimo se, da je ta svet le pomanjšana in profana kopija transcendentalne vsemogočnosti, magija kot taka pa je edini kanal, preko katerega se izvaja prisila mitološkim omnipotentnežem. Navidez paradoksalno, toda prav manko konstituira totalnost v vsej svoji razraslosti. Tudi zato se zagovori in misterijski postopki niso naključno ohranili tako dolgo v naš čas.

¹² K. Štrelj, I. 62.

Občutek človekove vsemoči temelji torej na mehanizmu potiskanja neurejene stvarnosti. (Nerazviti) Jaz se mora braniti pred grozečimi tesnobami, ki mu jih povzroča nezavedni acting-out. Učinkovito obrambo predstavlja razlikovanje, to je zadovoljevanje zahtevnih fantazij z introjeciranjem poveljanih dobrih Objektov in projiciranjem manjvrednih slabih. Obsesivne akcije, med njimi tudi magični rituali, nastanejo zaradi nerešenih sporov med človekovimi skritimi vzgibi in družbeno cenzuro. Oklevanje med njima ustreza neskončnim obrednim ponavljanje. Pa tudi jezik nezavednega nikakor ne ustreza besedam zavednega. Zato je v vražnih pogruntavščinah toliko nerazumljivih izrazov, onomatopoeičnih vzklikov, arhaizmov, navidez nesmislenih asociacijskih igrice in "praznih" repetacij.

Levi-Straussovo iskanje simboličnega porekla družbe (ki se je oddaljilo od Maussove zahteve po izgradnji sociološke teorije simbolike) lahko povzamem v trditvi, da je vsaka družba sicer simbolična, toda vsak simbolizem pripada v zadnji instanci prav človekovi naravi. Med nezavednimi impulzi in kolektivno zavestjo (Durkheim, Mauss) poteka na tem področju stalen in intenziven dialektični proces. Simbolika prvih se prepleta s simboliko druge. Splošneje, nezavedno deluje - skladno ali rušilno - znotraj ekološkega konteksta neke kulture. Odvisno pač, na kateri Objekt je prikovano in kakšne strategije si izbira. Tako ima npr. podobnost pri homeopatski magiji povsem specifičen zgodovinsko-socialni in psihološki izvor, seveda pa tudi vrednost. Tudi najpreprostejše analogije so proizvod skupinske in/ali posameznikove uporabe vražnega jezika in tehnologije. Drugače rečeno - (nam) navidez nesmiselne ideje in akcije naših prednikov so še kako relevantne in logične v sklopu verovanj njihovih družbenih redov; psihološko jedro, stalno naprožen aparat, se na svojski način inkarnira v vedno novih razmerah. Isti predmeti imajo zato v različnih okoljih različne (magične) konotacije.

Razvejanost magične prakse, ki se je celo v zahodnem, iracionalnosti nenaklonjenem svetu ohranila do nedavnega, ima torej kljub pahljači različnih tehnik in kodov podobno strukturo. Nagoni dinamizem nezavednega nukleusa je tisti, ki zastavlja in razrešuje temeljna človekova razmerja do zunanosti, kulturna posredovanost pa se kaže v reakcijah zoper njega (z obrambnimi mehanizmi, premestitvami, sublimacijami, potlačitvami ...). Medtem ko ostaja mit na verbalnem nivoju, religija na boječe prosilnem, pa je magija ambicioznejša, predrznejša. Z njo oz. v njej je človek samozavestnejši, najbližji svojemu nebeškemu vzorniku. In prav v tem je njena (vse)moč.

P.S.

Na koncu tega magičnega izleta pa moram opozoriti še na en, v tovrstni literaturi malce odrinjen vidik. Magične metamorfoze, drugačna stanja, ukinjanja realnosti so lahko tudi posledica ritualnega posta ali uporabe halucinogenih (psihantropičnih) rastlin (v Castanedinem stilu). Povsem možno je namreč, da so tudi evropski padarji poznali skrvnostno rabo drog iz biljk našega zemeljskega pasu. Semena zelo razširjenega njivskega slaka (*Convolvulus Arvensis*) npr. vsebujejo snov, ki učinkuje podobno kot LSD. Bojevniško besnilo germanskih beserkov pripisujejo nekateri prav obrednemu

konzumiranju mušnice (*Amanitae Muscaria*), ki jih je v boj pripeljalo z ekstatičnim zanosom. V slovenski ljudski pesmi Mlada Zora¹³ si dekle pod jezik namerno podloži "žlahten koren", zvečer zboli in zjutraj navidezno umre, nekako tako kot v *Romeu in Juliji*. Kraljič ji pod noč vzame čudežno rastlino iz ust in izvoljenka oživi ... Nenazadnje so tudi likantropični doživljaji čarovnic z njihovih rajev (poleti na metli, *concubitus daemonum* itd.) zelo podobni psihotičnim blodnjam. Kontinuiteto tovrstnega šamanstva je, kot tudi vso ostalo magijo, verjetno prekinilo "resničnostno" krščanstvo, ki je načrtno iztrebljalo vsakršno konkurenčno transcendentalno doživljanje.

LITERATURA

- Bastide, R., *Sociologija i psihoanaliza*, Naprijed, Zagreb, 1987.
 Cazeneuve, J., *Sociologija obreda*, ŠKUC FF, Ljubljana, 1986.
 Eliade, M., *Mit i zbilja*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1970.
 Freud, S., *Metapsihološki spisi*, ŠKUC FF, Ljubljana, 1987.
 Grafenauer, I., *Najstarejši slovenski zagovori*, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1937.
 Klein, M., *Zavist i zahvalnost*, Naprijed, Zagreb, 1983.
 Kotnik, F., *Skoz potegniti, skozi vleči, skozi iti ali lesti - kot zdravilno in čarovno sredstvo*, Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 1937.
 Levi-Strauss, C., *Strukturalna antropologija*, Stvamost, Zagreb, 1989.
 Mal, J., *Contributo alla mitologia slovena*, Nicola Zanichelli, Bologna, 1943.
 Matičetov, M., *Umita in v prt zavita lobanja pri Slovencih*, Slovenski etnograf VIII., Ljubljana, 1955.
 Mauss, M., *Sociologija i antropologija*, Prosveta, Beograd, 1982.
 Štrekelj, K., *Slovenske narodne pesmi I-IV*, Ljubljana, 1895-1923.
 Boris, V. (?), *Ostanki praznovrstva med Slovenci*, Slovenec, 16. 6. 1923.

¹³ Isti, I. 114.